

ואף בת-צחוק קלה כמו תצהיר בין שורות זקנו ושפמו, כקרני שמש סתיו אחרונות בסתר קנה וסוף, בת-צחוק זו כמו אומרת: הנה בוים אלה לחכמה וקוראים אחריה מלא, אולם היא נתונה וצפונה בעומק לבם, ולא תשיג אותה שם יד כל רודף, הן היא היתה מראש מקדמי עולם והיא גם הוה ותהיה תמיד ובלעדיה אין כל הויה ואין כל מציאות, גם אלה האומרים, שלא נחלה היא להם חכמה ואין חלק להם בתבונה, הנה הם נשאים ממנה ועל ידה, כאשר ינשא צרור העץ על פני שטף מי הנחל, הנה אמר הפילוסוף היגלי: „כל מה שהוא תבוני הוא יש, וכל מה שהוא יש הוא תבוני“...¹

לא תמיד היה האורח הזה סתם אורח, בן-אדם משכיל סתם, כי יש שהיה זה אחד ממשכילי הרבים, אחד מאלה שנלחמו על האור והיו מאירים לרבים. יש אשר בא תלמיד חבר כשלמה יהודה רפפורט מלבוב או יצחק ערטור מברודי או חבר אחר מן החברים הקרובים והרחוקים; יש אשר אדם כשמשון בלוך הלוי בא ונלוה אל הכהן או משכילים מן המשכילים הצעירים בעיר וזלקוב עצמה באו לקחת מפיו לקח – או הגיח רבי נחמן ממתבואו בבית והיה יוצא את החברים והתלמידים לשוח בשדה, מדאין לעיר, על פני הגבעות אשר מסביב לה, המכתירות אותה סביב, או היה רבי נחמן עולה הרים במחשבותיו ויורד בקעות, דולה ממעינו העמוק ומשקה להולכים על ידו, על חרבות היכל-הצידיים של יאן סופיסקי אשר על פני אחת הגבעות האלה, זו שנקראה „הארצי“, לפי האגדה על שם זה, שסופיסקו בהשקיפו ממנה על הארץ אשר מסביב לו קרא „הא רצי!“ (גן עדן), על חרבות היכל זה של הנסיך הנכרי עמד לא-אחת הפילוסוף היהודי ונשא מדברותיו על-דבר „גויים ואלהיו“, על-דבר העולם העובר והעולם הקיים, על-אדות מה ש„כל הדברים הנשמיים הולפים ואובדים; ואינם כלום, לפי שאינם על אמתת המציאות“, על-דבר זה ש„כל מה שהוא נראה ונדגש ומצוייר ומדומה, הכל חולף, הוה ונפסד, אין לו קיום ומעמד בעצמו, כי אם בשכל המושגי, המשיג גם חוק וסדר של אלה ההוויות, המתראות ונסתרות, באות ועוברות אצל: ולפניו“, על-דבר זה ש„אין עצמות האומה במה שהיא אומה, כי אם עצמות הרוחני שבה“, ולכן „אין הקב"ה נפרע מן אומה עד שנפרע מאלהיה תחלה“, עד שבאים „ארבעת השפטים הרעים, תענוג, גאון ומשרה ואמונת שוא, משחיתים רוח האומה, עד אם תכלה מנפש עד בשור ותשבות מהיות עוד לגוי“...²

רבי נחמן היה נכנס במקרים כאלה לפרדס העליון של המטפיזיקה והיה דורש גבוהה גבוהה על-דבר „רוח הכולל לאומה“, שאם גם יש לו „טבע מציאות קיים ובלתי בעל תכלית“ ואיננו אפוא בן-חלוף, איננו בכל-זאת נצוד בבחינת „היותו מיוחד לארץ ודור פרטי“, היינו, בבחינת היותו מיוחד לאומה אחת, כלומר, רוח האומה כחלק מן הרוח הכללי,

¹ על-דבר הטוילים האלה והשיחות מספרים לנו אחדים מחבריו ותלמידיו של רבי נחמן, הרב ש"ר אומר בהספדו על רנ"ק („כרך חמד" כרך ו' 49): „אזכרה עוד עתות יקרות, אשר נסעתו אליו כפעם בפעם על יום או יומים או שבוע והלכנו לשוח בשדה. מה מתקו לי טוילים אלה מכל מנעמי חלד, אזני לא שבעה חכמת אמרותיו“, שמשון בלוך הלוי אומר במכתבו אל רנ"ק, שנתן בראש ספרו „שכילי עולם“, כיד המליצה הטובה עליו: „בשמחות וגיל עליו גבעה ופהפיה זרועה נצני חמד ושבעת מים כלינו שנינו, שמה התעלסנו באהבים בהשתפך נפשות נאחדות אשה בחיק רעותה“, ומאיר הלוי לטורים, מילידו וזלקוב, פונה אליו באגרת (נדפסה ב„כרם חמד" ב') מלאה תודה ומליצה על כל גדותיה: „זכרתי לך הסדך ואמתך, אשר עשית עמדי בנעורו בעודי באבני, אז כיוונק מאריך ציה החילותי לשלח שרשי על גובל נחל עדניך ולהשען על בונתך בעל ארז בלבנון, אזי הלכנו צמדים יחד שמחים וטובי לב לעת ערב לשוח בשדה ומגרשי עיר מולדתי, או על ההרים הרמים, אשר חרבות ימו קדם ושממות היכלי עננ, הנשקפים על פניהם, הגידו לעם נולד: מה חלד? על מה שוא בריאה יבראו בני חלוף בגאותם וגאונם?“ ומה שסתם לטורים כאן באר במקום אחר (בספרו „זכרון בספר“) בספרו על-דבר החרבות של היכל-הצידיים.

פ. לחובר.

רבי נחמן קרוכמל.

(ב.)*

בכל עת אשר קרה המקרה לאחד המשכילים ממשכילי גליציה לעבור דרך העיר וזלקוב, הסמוכה ללבוב, השתומם לראות את „הכהן הגדול מאחיו“, את רבי נחמן הכהן, ששמו נשא על שפתי כל משכיל בקדושה ובטהרה, והנה הוא איש ללא תואר ולא הדר, גוו דל וצנום, וגם רוחו בקרבו יראה ושוקטה, לא יכהה איש ולא ירוצץ, לא ירום ולא ישא קולו ברמה, את אחיו התמימים הוא הולך לבטח, והם גם הם לא ישנאוהו ולא יבוהו, ויש אשר כבד יכבדו אותו וירוממוהו וינשאוהו, עד אשר גם מנוהו ראש להם, מנהיג ומנהל (לפי דברי אחד מבני הדור ההוא, ר' יעקב בודק בתולדות ר' צבי חיות – נדפסו ב„המגיד“ שנה א' – היה הרנ"ק ראש הקהל בזלקוב ופרגס העדה בשעה שנתקבל שם ר' צבי חיות לרב, היינו, בשנת תקפ"ט). אמנם אם היה האיש ההוא לא רק משכיל מן המין הרגיל, אלא גם אדם מתבונן ומסתכל, אדם שיודע לראות היה רואה, כי על הפנים הפשוטים והדלים ההם שפוך רוח של עצב מיוחד, עצב הנסוך שלה, שיש בו מן הצער העולמי הרב, מן היגון הגדול על כל אשר נעשה בתבל ויסודתו בהבל, ומן ההתרוממות עליו, על היגון הזה, מן ההסתכלות בנצח, המרימה את האדם מעל לכל עניני העולם הזה, העובר, ומשחררת אותו ממנו, אכן אם עינים לו לאיש והוא רואה בהן, היה רואה, כי אדם זה, ההולך שפי, שח ומדוכא, מנתר על כל אשר כאן, שואף לבוא אל אשר לא כאן, מן כל המעשים והדברים, העלילות והמקרים אשר בעולם זה הוא נכסף לעלות ולהגיע אל המשה, אל „הכונה והתכלית“.

יש אשר אורח משכיל כזה היה מתחיל לדבר רתת בבוזי החכמה ולומדיה, ב„מורדי האור“ הרבים, או יש אשר תשכון עננה על מצחו של רבי נחמן, והעננה הזאת יש אשר היתה גם הרת חזיונים וברקים (את החזיונים והברקים האלה שלח רבי נחמן על ראש המקנאים קנאת ה' מאת המשכילים במכתבו שכתב אל תלמידו אברהם גולדברג, המכתב נדפס בספר ה„מכתבים“ לטורים), אולם העננה הזאת תשכון רק רגעים מעטים על פניו ועוד מעט ומראה פניו שב להיות עצב ושלדו כבראשונה,

* הפרק הראשון של המאמר, „ההשכלה על ארמת גליציה“, שהוא כעין מאמר בפני עצמו, נדפס ב„הצפירה“ של השנה העברה גליונות 6-8.

אחרון, ישתגע לחשוב עצמו כשותף להבורא ית"ש, ושבירו לשנות הטבע כחפצו ולגזור אומר ולהניע אותה מחוקיה, עד שלבסוף יגיע שגעונו לספר על עצמו בתארים נשגבים מן האנושיות ומן הרוחניות, וקרוב מאד מאד לעשות עצמו אלה תעתועים". לסוג זה קרוב חלק מן הרבנים, החווים ההווים, החלק המוכתר שבהם, וגם המבחר של החסידים; אולם יש עוד סוג שני, סוג שני של מאמינים, פחות חשוב מן הראשון, מאמין מהסוג האחרון הזה, "מוצא את יצרו לבו מואם בטוב ובוחר ברע, ומרגיש בגפשו חסרונו ורוע תכונתו, וכבר נשרש בלבו היות האמונה והעבודה מביאים אל האושר, על כן ידמה למצוא עוד ותרופה למחלתו בגודל אמונה ותרבות עבודה, ויעתיר תפלה ותחנונים, ובהרגישו שהוא אינו ראוי להיות נענה לרוע תכונתו, יבקש לו מליצים לפני שופט צדק, מלאכי מרום וצדיקי הדורות שעברו, ויקראם בשמותם, אמתיים או בדויים, ידרוש אל המתים, יבנה להם נפשות וידליק בהם נרות וכדומה לזה. מזה תסתעף לו האמונה בשדים ממונים על כל יסודי היצירה וכחותיה ומקריה, וברוחניים טובים ורעים מזהירים ומתלוצצים ומתלוצים לכל דבר, ויעמוד למצוא חן בעיני הטובים ולפיים או להסתיר מפני הרעים". גם סוג זה של מאמינים, שאפשר להכניס אליו את המון המאמינים והחסידים ואת הצדיקים ההמוניים, אם כי הוא פחות במעלתו מסוג בעלי ההויה, "יתפש כמו בעל ההויה קרבת הרוחניים"...

רבי נחמן לא ראה אף תויון אחד בעולם, שלא יהיה בו מן הרוחני ומן השאיפה אליו, הוא בכל והכל.

מובן שאיננו בטוח, כי כל הדברים שאני נותן בפיו של רבי נחמן וחבריו נשמעו מפייהם ממש, אבל בכל אופן נשמעו מפי כתבם. דבריו של ערטר על-דבר החסידים והחסידות נמצאים בספרו "הצפה לבית ישראל", דבריו של שו"ר באגרת "נר מצוה", אשר שלח אל איש צעיר לימים גדול בתורה ומפואר ביחוס, אשר נתחסד" (האגרת נדפסה בספר "נחלת יהודה" מחברת א', שיצאה לאור בשנת תרכ"ח ע"ג. בנו של שו"ר), דבריו של קרוכמל נמצאים בשער הראשון מספרו "מורה נבוכי הזמן". אכן אם אין ראיה לדבר, שאת הדברים האלה דברו החברים בשעת טיוליהם, הנה יש זכר לדבר, כי צונץ בהספדו על קרוכמל ("נעוצמלעלעטע שרופטען", כרך ב' ע' 147-155) מביא קטעים ממכתבו של הרופא זוסף קרוכמל, בנו של הרב"ק, המספר, כי לאחר מחלת אביו, שחלה בהיותו בן כ"ד, אמר היה לו זמן יהודי לעסוק בחכמה ולקרוא בספרים, או שלח את רעיונותיו חוצה והתחיל להשפיע על חבורת הצעירים (שו"ר ואחרים), אשר התודעה אליו בלבוב, ישמחה בא לשאול בעצת הרופאים. "יש אשר שלח את ברקי הרעיון שלו - כותב שם הבן על-דבר נושא השיחות - אל קדושת המעשה וחולין המחשבה ואל ההויה ויש אשר בא ללמד על התמימות מחסרון דעת". הנה שלשת הדברים האלה, שקרוכמל רואה אותם לדבר אחד בעל צדדים שונים, הם הנושא של השער הראשון מספרו, אשר ממנו לקחתי את דבריו ונתתים בפיו.

האין-סופי, איננו עשוי שיבטל ויכלה מן העולם, אבל אפשר שיבטל מאומה אחת ויבוא לשכון בתוך אומה אחרת או בתוך גוף האנושיות הגדולה, הוא איננו כלה, אבל כלה גוף האומה, שאין בו עוד רוח של חיים, והוא הולך ומתפורר ונפרך, עד שנעשה כלה ואובד לגמרי. רבי נחמן היה עובר מזה עוד הלאה הלאה והיה מתחיל לדבר על-דבר "הרוחני המוחלט, מקור כל ישות רוחנית", האין-סוף עצמו, כולו, שהוא אלהי יעקב, ולכן נצחי הוא העם הזה, כמו שנצחי הוא אלהיו. השומעים, אם גם היו אנשי דעת ויודעי מדע, לא היתה בכל-ואת דעתם נתונה לדברים כאלה (ועל זה מתאונן הרב"ק במכתב שכתב שנים אחדות לפני מותו - בשנת תקצ"ד - להראם של"ש (פיניליש), שישאל ממנו שאלה בענין של פילוסופיה (בענין צורות השכל של קאנט): "מיום עמדתי על דעתי ולמודי זה עשרים וחמש שנה לא שאלתי אדם בצורות השכל, וזולתך הנכבד, היוצא היום ראשונה בזה, אמנם אחי אחרת לבוא, מי יתנך לי בימי הטובה שעברו, אותך או ביוצא בך, והיינו מטיילים בפרדס הפילוסופיה אריכות וקצרות בכל אות נפשנו, ואף שבחרושים אחרים יקרים ומועילים מצאתי לי אז חברים מקשיבים, ומהם גדוים ונעשו תישים, הנה בחכמה הראשית, צור ממנו חוצבו ואליו ישובו כל המדעים, קראתי ואין עונה בימים הטובים ההם") והם היו מסיחים לענינים אחרים, עניני תורה וחכמה, שהיו יותר קרובים ללבותיהם, אולם גם בדברו אתם בענינים כאלה, שאין להם דבר אל הרוחני המוחלט, היה רבי נחמן נוטה אליו ומסתכל בו, כי לפי הסתכלותו העצמית ולפי הוראת עצמו בסוף ימיו, כל מה שחקר ובקר כל הימים, "דברי מדרש והשכלה, הקורות והמסכות שעברו על בני עמנו בזמנים היותר קדומים", הכל היה "בכוונה שעל ידיהן נעמוד על תכונת האומה ועל תכונת המאור והרוחני שבה בזמן זמן" (דבריו ב"כרם חמד" ד' עמוד 275).

יש אשר גם חכמים אלה לא דברו רק בעניני חכמה, אלא עסקו גם בשאלות הזמן ודברו, למשל, על-דבר החסידות ההולכת הלך והתפשט, הלך והתרחב בין יהודי גליציה, כשהגיעו לפרשה זו היו כולם, המשכילים הקטנים ואף הגדולים, מלאים התרגשות והתמרמרות. "נעים סטירות ישראל", ערטר, הוציא במקרה כזה את כל בני אשפתו והיה שולח אותם אל תוך לבותיהם של החסידים ורביהם. הוא מצא בהם כל עון וכל חטאת: "חטאת הרבות טובים, חטאת הרבות הבלים, חטאת הרבות מעשי תעתועים, חטאת מורדי אור, חטאת שגוא דעת, חטאת אהוב בצע, שכרון ותמהון לב, גם שוד וחמס, גם זמה ונבלה נמצא בכנפיהם". אף החוקר שו"ר היה מלא קצף והתמרמרות, עד שיש והוציא מפיו גם דברים אשר לא כן: "אדה! פלאים ירדנו ואין מקום, מי שמע מקדם כזאת בתוכנו? רבבות בני אדם ילכו נרפים מבקר עד-ערב וכלי מקטרתם בידם גרוב ימיהם יבלו כעובדי פעור, למען נקות את גופם ישתו כל היום וישתכרו ויקאו, והכל לכבוד שמים". רק רבי נחמן היה האחד בין כל בני החבורה, שאם גם בא לפעמים לידי כעס על החסידות והחסידים, לא בא לידי טעות, כי גם כאן, בחזיון זה של ההוק, עבר מיד מן ההופעה, הצורה החיצונית והלאה - אל הרעיון הפנימי, אל הרוחני, אשר בכל מקום שהוא מתגלה רוחניותו אתו, גם כאן מצא, שהדרך הוא דרך הרוח, אם כי אינה ישרה, אלא עקומה ועקובה. "כאשר ילהיב המאמין את נפשו לעבודה, ויפשוש מחשבתו מעסקי העולם ומחמדי החיים, יבוא למאום בכל הנופל תחת החושים; אחר תקטן בעיניו גם ההשגה השכלית, מוגבלת בשמושה על-פני ההגיון והבקורת, יהפוך עינו כל היום רק אל מעמד נפשו הנלהבת ויחלוס בה כחות השגה חדשה וענו ממרומים. וזהו הצעד הראשון, צעד שני לו ידמה לראות בעין פנימיותו מלאכי עליון ועצמים זכי או משוללי החומר ויבקש תחילה להתקרב אליהם; אחר יתערב עמהם ויודיעוהו כל רז וכל העתיד לבוא, ולקיום ההגדות פרי לבת אש דמיונו, יבקש לו עדות בספרי קודש ויקראם לא לבד בדבורים ובמלות, כי אם גם באותיות, בנקודות, בטעמים ובתנין. צעד

רבי נחמן קרוכמל.

ג.

את הרוחני, את זה שיש בו מן הבינה והתבונה, בקש וחפש קרוכמל ומצא אותו בכל, אף בעבודה היותר רעה וזרה. „כל אמונת דת היא ברוחני, עד שאפילו בדת היותר גרועה של פראים למודי מדבר וערבה לא תהיה יראתם דבר גשמי במה שהוא גשם פרטי בעל גבול ואובד, כי אם הכח המעמידו, היינו, הרוחני שבו, שהוא העומד לבדו קיים בשינויי תמורות גשמי, כולל וכלי גבול, וכעין שאמרו (בגמרא זילין מ"ם ותוספות שם), שהמשתחווה להר, כוונתו לגדא דהר, ולחמה, כוונתו למלאך המנהיגה" („מורה נבוכי הזמן" שער ו'). הרוחני והשכלי קיים ונמצא באדם תמיד, בכל זמן ובכל מקום, אם כי לא תמיד הוא מכיר ויודע את זה בהכרה וידיעה ברורה, גם בלבו של האדם, העומד עוד על מדרגה נמוכה בסולם ההתפתחות, יש מקום להכרת הכח הרוחני אשר בעולם, אלא שהכרה זו היא עדיין אצלו כדה ולא הגיעה למדרגה כזו להכיר ולדעת את עצמה. אין הבדל בין משכיל ובלתי-משכיל, בין חכם למי שאיננו חכם אלא במדרגות של חכמה, אבל כל אדם, אף היותר פשוט וטבעי, הוא חכם ומבין מדעתו. הנה, אומר קרוכמל, כל אדם לוקח בכל שעה ציורים חושיים ועושה אותם מושגים שכליים, הוא, למשל, בית אחד או בתים אחדים ובונה לו מושג שכלי של בית, הכולל ותופס את כל הבתים שבעולם. „ההבדל שבין הנבוב והנלכב הוא כאן באמת רק בין רב למעט, [בין] בירור וערבוב במושגים ודרך השגתם, רובם ככולם עושים פעולה שכלית זו בהלך נפש וכלי דעת ברורה מזה העסק, ואך לבד המשכיל, הלמוד להשגיה על נפשו ולהתבונן בפעולותיה, ישכיל מעשהו וידע מה הוא ואיך היא ידיעתו, והמבין יותר בשמוש הכחות הרוחניים שבאדם יבין איככה יולדו לו ציוריו, מושגיו ומחשבותיו וכו'". (שם שער ב'). ההבדל איננו אפוא הבדל נמור, איכותי, אלא כמותי.

על ידי השקפה זו נפתחה לפני קרוכמל דרך חדשה לבוא מן הדת אל הדעת, מן האמונה הפשוטה של האדם הפשוט אל התקירה ואל החכמה העליונה – אל התבונה. חכמי ישראל בימי הבינים ובעת החדשה התאמצו לרוב להוכיח, כי אין סתירה בין הדעת והדת, בין התקירה והאמונה, בין הסבור והמקובל, כי הדרכים השונות האלה יש שמובילות אל מקום אחד, אולם קרוכמל מצא, שהן גם יוצאות ממקום אחר, מהנקודה הרוחנית והשכלית שבלב האדם, ואין אלה גם דרכים שונות ונתיבות מחולקות, אלא נתיבה אחת אהובה בת תחניות שונות, אפילו מי שהוא רק בן דת לא יוכל להמלט מן הדעת, ומי שבא אל התחנה של האמונה, עליו אפוא לעלות ולהגיע אל יתר התחניות, עד התחנה העליונה של

בהשם יתעלה, וזאת היא פנה „שיעמוד עליה – אך לא בברור. שכלי – כל בעל דת ירא וישומר מצוה לשם שמים, על פי דעת אלהים הנטועה בלבו וקשורה עם נפשו, כי השגת המאמין, שהכל אפס ותהו חוץ מה שיוסמך על הבורא יתברך היא דעת אלהים“.

את הדעת רואה קרוכמל בכל, גם באמונה, אלא שזאת היא דעת ממדרגה נמוכה, ציורי תחלת המחשבה, בלשונו של קרוכמל, כי הציור הדמיוני רב פה על המחשבה, ועל המאמין להתרומם ממדרגה זו אל מדרגה יותר גבוהה, למדרגה של השגות שכליות טהורות, גמורות, דאם לא כן גם יכשל במכשולי הסתירות הרבות, המונחים ונמצאים על דרך השכלה בלתי שלמה, מוחו של האדם, אף זה של האדם היותר נבוב, הישב, ועל פתח המחשבה השגיאה והטעות רובצות, ועליו ממילא להמלט אל החכמה ואל החקירה וההשכלה לשאל עצה מפיהן (תמצית דברי קרוכמל בשער ג' מספרו, שקרא אותו בשם „המבוכה“).

הנה כי כן רואה קרוכמל את החכמה ואת ההשכלה כראשית כל ותכלית הכל, כדבר שהוא נמצא ויש ומקיף את כל ההווה האנושית ואין לב אחד של אדם שיהיה פניו ממנו, אולם חכמה זו והשכלה זאת גושאות בחיפן את האמונה והדת, כנשוא האם את ילד מפותח, שלא עמד עוד על רגליו ולא למד ללכת בעצמו. השקפתו של קרוכמל על החכמה ועל ההשכלה ועל התבונה יש בה מן האפותיאווה היותר גדולה, היא נותן להן קרני הוד עליונות, נעלות, אבל מוחן הקרנים באות ונופלות גם בולק האמונה והדת, וכך הוא בא מדרך לדרך ומאחד את שתי הדרכים, שהן לו רק דרך אחת עליונה ונעלה, דרך הרוחני בעולם.

(עוד יבוא)

התבונה, אם האדם בטבעו הוא משכיל, הלא עליו להרבות השכלה. על פי השקפה זו אין גם ההשכלה רק ענין של יחידי סגולה, אלא לכל בני-אדם יש חלק בה והם כמו מצויים עליה (ולא לחנם התעורר קרוכמל כל-כך לצאת בשער ו' נגד בעל „חובת הלבבות“, המביא במקיים בספרו – שער היחוד פרק ו' – המאמר: לא יעבוד עלת העלות בני אם נביא הדור בטבעו או הפילוסוף המובהק במה שקנהו מן החכמה, וזולתם עובדים וזולתו“). על כל אדם לצרף את אמונתו ולהעלות את דתו.

דעה זו היא אחת מהדעות היסודיות שבספרו של קרוכמל, אחד מהעמודים התיכונים, שעליו עומד כל הבנין, הנה מיד בראש ספרו – על פתח השער – כתב: „שערי אמונה צרופה נפתחים לפני כל אזהב שכל וישומר תורה“ (*). ובשער ט"ו, „בגדרים והצעות לחכמת האמונה לקוחות מן הפילוסופיה והדגיגנות“, מצא לנכון להעיר מיד בפתח דבר, כי „נושא חכמת האמונה הוא בעצמו האמונה התורית, אך כמו שהיא גשכלת בשכל ר"ל, שהתוכן הנמצא באמונה בציור מחשבי ובהרגש נפשי הוא התוכן שימצא בחכמת האמונה, אולם ינתק מצורת ההרגשה והציור לבד אף צורת מושגים שכליים כוללים, וזה לפי שבאמונה התורית ובלב המזויקים בה יש כבר ציורים והרגשות מן השם ברוך-הוא, מתארו והצטרפותו אל העולם בכללה, ובפרטיו מן נפש האדם ותעודתה, מן הטוב והרע וכיוצא, ומעשה חכמת אמונה אינו כי אם להשכיל באמתתם של הציורים ההם, היינו, להפשיטם מפרטיותם ולעשותם כוללים ומושגים שכליים“, והדברים האלה היו כל-כך חשובים בעיני קרוכמל, עד שהקדיש להם חלק רב מארבעת השערים הראשונים של ספרו, שהם, לפי דבריו, „כמו פתיחה כוללת“ לכל הספר, והוא לא הסתפק גם בזה ובשער ששי הוא שב עוד הפעם להוכיח בראיות חדשות, כי „באמת התוכן הפנימי באמונות התוריות שוה ואחד לפי עצמותו, גם באמונה הפשוטה של הזמן המאמינים, גם באמונה צרופה של חכמי כל הדורות שבישראל“ (לשונו במכתבו נגד שור"ל), אחרי שאנו רואים, כי „אנחנו קהל ראשוני מחזיקי היחוד על טהרת אמתתו“ באנו אל פנה כזו באמונה „שנתקשו בה גדולי חכמי המחקר, פעם תתראה ופעם תתעלם להם, והגיעו אליה אחד עומק העיון והתבונה ואחרי שעברו דורות הרבה וחכמיהם“, היינו, אנו „מאמינים ויודעים, שכל הדברים הנשמיים הולפים ואובדים ואינם כלום, לפי שאינם על אמתת המציאות, ושגם הרוחני, המושג לנו בקשורו עם כל הנשמים ומתגלה יותר במין האדם ומאיר בסגולותיו, אין עמידתו ואמתת מציאותו כי אם

(* הדברים האלה הם של קרוכמל, ולא של צונץ, המוציא לאור את הספר, כי כן כתב צונץ בהקדמתו (ע' VI): „יתכן, שכוונת החכם בשם ישערי אמונה צרופה בפרט נטתה אל החלק הפילוסופי ישערי החקירה“, כנראה, אמר צונץ לישב בזה את הדבר, שקרא את הספר בשם „מורה נבוכי הזמן“, אם כי בראשו נאמר „שערי אמונה צרופה נפתחים“, הוא מביא שם לתכלית זו דברי שני עדים נאמנים, שהעידו לפניו, כי דעת מחברו היתה לכנותו בשם „מורה נבוכי הזמן“, ושערי אמונה צרופה“ מתחסיים לפי זה רק אל החלק הפילוסופי, על פי השערתו זו כתב, כנראה, צונץ על נבי השער הראשון של הספר: „מורה נבוכי הזמן, ספר מורה אמונה צרופה ומלמד חכמת ישראל“, היינו, החלק הפילוסופי מורה אמונה צרופה והחלק ההיסטורי מלמד חכמת ישראל, אולם אין זה מתאים לדעתו של קרוכמל, אשר אמר בפירושו ב„כרם חמד“ ד', בסכתב שכתב נגד שור"ל (בהוצאה השנייה והשלישית של „מורה נבוכי הזמן“ נספח המכתב אל הספר), כי „אנו בזה חכמת ישראל לאמונה צרופה, הנקראת אצל הרב (הרמב"ם) במורה חכמת התורה על האמת ואצל מזבי קדמוני המקובלים סוד היחוד והאמונה, ופילוסופיה של הדת לקצת אחרונים“, היינו, לא החקירה בקדמוניות היהודים היא לפי דעת קרוכמל חכמת ישראל, אלא הפילוסופיה של הדת הישראלית. הנה גם בינתי בפירוקם הקודמים את דבריו של קרוכמל ב„כרם חמד“ ד' (ב„הערה“ למכתבו שם), שאמר, כי „כל דבריו“, על הקורות והמסכות שעברו על בני עמנו בזמנים היותר קדומים“, היו „בכוונה שעל ידיהן נעמיד על תכונת האומה ועל תכונת המאור והרוחני שבה בזמן זמן“.

של ההתפתחות. אם רוח אחד של תבונה ודעת לכל החזיונות של הקול-
שורה האנושית, הנה בהכרח שהיה בין החזיונות האלה הוא יחס של
גבוה ונמוך, רוב ומועט, ואם כן האחד הוא דרגא לשני ומוביל אליו, מן
המעט אנו באים אל ההרבה ומן השפל והנמוך אנו מתנשאים ועולים אל
הנשא והגבוה. ראשיתנו היא מצערה, אולם אחריתנו תשונה, והו סדר
העולם, לפי קרוכמל, וכך הוא רואה את סדרו והיותו, את סדר היותו,
התהוותו: התהוות הרוחני שבו והתגלותו. הנה איך רואה קרוכמל בשער ו'
מספרו ראשית גויים: האגודות והחברות האנושיות, "ראשיתן בתי אבות,
ומהן למשפחות, ומהן לקבוצי עיר ומדינה, עד האגודה הגדולה של אומה
שלמה מסודרת בהנהגתה". כלומר, ראשית האגודות והחברות היתה
האגודה הקטנה, המבעית של בית אב, מבתי אבות אחדים כאלה התהוו
אחר-כך, על-ידי הסתעפות ורבוי, משפחות שלמות, שכל אחת מקשרת
ומאגדת מספר ידוע של בתי אבות, והמשפחות האלה הסתעפו אחר-כך
והתרחבו ומלאו ערים ומדינות, עד שהתאחדו לאגודה גדולה אחת של
אומה שלמה, וגם החיים, חיי הקולטורה והרוח, בקרב האגודות-האומות
האלה הולכים בסדר כזה: "בין האגודות הללו יולדו אחת אחת
סדרים טובים ונעלים" "ויצמחו מנהגי משפט וצדק, מתחלה בפרט
ומעט מעט, ולפי מה שהם נטועים בלב, עד שיתהוו מהם קצת חוקי משפט
מונחים כוללים, מעט מעט יפרחו איזה נמעי אהבה, חנינה ותמלה
במשפחה, בקהל ובאומה, ועמם הכבוד, הענוה והצניעות ושאר המוסרים
הטובים הנכנסים לפנים משורת הדין, ועוד יעלו המלאכות מן הצורך
לבד אל המועיל ונהדר, ועמקן ירבו חושבי מחשבות בכל יופי ונאה
למיניהם". וגם המושגים הדתיים הולכים בדרך כזו והתרחבו, הלך
והתפתח, כי "עוד בתחלה התנוצצו בקרב העם כמו כן קצת שביבי אש
דת בכח דעת אלהים ועבודת אלהים, שנתבאר היותן נטועות בעומק נפש
האדם, והיה אחרי כן, בהניח לאומה מן העבודה הקשה והעצבונות
שבתחלת יסודתה והאתנה בארץ נושבת, או תתרבה גם עשיית
המושגים הכוללים, ותתעשר הלשון במלות ודיבורים וכו',
ויורשמו העתים והקורות, ויתיסדו בתי ספר ומדרש לקטנים ולגדולים,
ויבאו החשבונות והחקירות, וידוקדקו הנימוס והמשפט, ויתעלו המוסרים
אל יושר המחשבה וטהרת הכוונה, ואז באורת ההוא בעצמו ובהדרגתו
תתנקה ותודרך גם הידיעה באלהית, גם העבודה הנערכת תמיד אל הידיעה,
שהיו באומה עוד מתחלת צמיחתה, אך בגסות החומריות וערבוב
החושיות".

וכך הכנים קרוכמל אל ספרו ועם זה יחד אל הספרות העברית את
המושג של ההתפתחות, או, כמו שהוא קורא לו: ההתהוות. המושג הזה
נעשה לבנין-אב לכל מחקריו. על פיו הוא חוקר "חקר אבות", פותר
"חידות מגי קדם", מבאר ומפרש את החדשות שצמחו על אדמת ההי-
סטוריה העברית, "חדשים לבקרים" ורואה אותו "אם למסורת הפירוש
וההלכה במצות תורה שבעל-פה". ביחוד מיוסד השער האחרון הזה,
שער הי"ג מספרו, שקרא לו בשם הארוך הזה, על יסוד המושג ההוא,
מושג ההתפתחות. את ראשיתה ומוצאה של התורה שבעל-פה רואה
קרוכמל, כרבים מאלה שהיו לפניו, בתורה שבכתב, אולם ביחס שבין
שתי התורות האלה ובבאר היחס הזה כבר מתגלה ומתראה ההשקפה
החדשה של קרוכמל. היחס שבין שתי התורות האלה הוא לפי קרוכמל יחס
של כלל ופרטים, "כבר מחייב השכל, שכל גימוס כולל, הנתן לקבוץ
שלם, לכלל ולחלקיו ולפרטיו, היינו, שיש בו הנהגת חוק ומשפט גם
לכלל העם, גם לכל צבור ומשפחה, וגם להיחיד בעסקיו ומקורו, אי-אפשר
שיפורש ויבאר בו כל הפרטים כולם, שהם באמת אין-קץ, אלא יהי מן
ההכרח שיבוא הכל כללים כללים, באופן שכל הפרטים העתידיים לבוא
בהמשך הזמנים יכנסו תחת הכללים ההמה". בתורה שבכתב באו אפוא
רק הכללים, ומן הכללים האלה יוצאים בתולדות מן האבות הפרטים
הרבים שבתורה שבעל-פה, שבמובן זה הנה באמת כל מה שתלמיד ותיק

פ. לחובר.

רבי נתמן קרוכמל.

ד.

קרוכמל רואה את דרך הרוח בדרך אחת שלמה ועליונה, אלא
שהיא ארוכה ומשונה ויש בה תחניות מתחניות שונות, מעלות שונות
ומדרגות שונים: היא עשויה מדרגות מדרגות. הנה בזה כבר נלום הרעיון

עתיד לחדש הכל נתן למשה בסיני (הגה כך גם מבאר קרוכמל בשער
ההוא את המאמר התלמודי הזה. "הרגיש אומרו, כי מטבע הרוחני
האחדות ושכל מושכל יכלול בראשיתו כל התולדות שמתאחדים בו,
ממנו יצאו ואליו ישונו"). התורה שבכתב והתורה שבעל-פה הם לפי
זה חויון אחד רוחני, שהלך במשך הזמן הלך והתרחב, הלך והתפתח.
מה שהיה ראשונה בכת יצא ברבות הימים לאט לאט אל הפועל.

קרוכמל כאלו מוצא בשער זה גם דברים על-דבר התורה שבכתב,
שגם היא כמו תלויה בהתפתחות החיים והקולטורה. הנה אחר שהראה
על זה שמחייב השכל, כי בנימוס הכולל הנתן לקבוע שלם מן ההכרח
שיבוא הכל כללים כללים, הוא מוסיף על זה, כי "לא זו בלבד, אלא שאם
יהי הנימוס ההוא מונח בכתב מתחלת נתינתו, אי-אפשר שיורשמו אפילו
המשפטים הכוללים הנזכרים, כי אם על הדרך המיוחדת, ר"ל לפי הצורך
ודועסק ודרך החיים ומקום המושב של הדור ההוא שהונח אצלו כללות
הנימוס בכתב". לא דברה תורה אלא בהוה וגם היא קשורה אל הזמן
והמקום ואל דרכי החיים בימים ההם, והתורה שבעל-פה ממשכה בזה את
פעולת התורה שבכתב, שיש לה דרכים לבאר את הכללים שבאו בתורה
שבכתב, בנימוס הכולל בלשונו של קרוכמל, "בזמן ובמקום ודרך חיים
משונה הרבה מנמות שהיה בדור הגחת הנימוס ובדורות סמוכים אליו".
וכן אנו מוצאים בשער ההוא את רעיון ההתפתחות על כל צעד
ושער. אין קץ לחדושי ההלכות, שחדש קרוכמל בשער זה, וכולם יסודם
יסוד ההתפתחות, עד שהודה ראש המדברים והמחדשים במקצוע זה אחריו,
זה שיסד את כל הקירותיו על יסוד זה, יסוד ההתפתחות, וכתב את הספר
הגדול, ספר דברי הימים לתורה שבעל-פה, רבי אייזיק הירש ווייס בעל
"דור ודור ודורשיו", כי דרך השער הזה של הספר "מורה נבוכי הזמן"
הוא נכנס אל ספרו ועל ידו הוא בא לחקור ולדרוש במקצוע זה
(זכרונותי", זרעה, תרנ"ה, עמוד 123), והוא גם העיד עדות נאמנה,
כי מאמרו זה של קרוכמל כמו מאמרו על האגדה (שער י"ד מ"מורה
נבוכי הזמן") מלאים חכמה ודעת ויושר הדגיון ואין ערוך אליהם.

ומה שאמור במאמר זה ובמאמר על האגדה יש לאמור גם על יתר
המאמרים ההיסטוריים וההיסטוריים-פילוסופיים שבספר, וכולם, מאמור,
המושג הפנימי, העיקרי שלהם הוא מושג ההתפתחות.